

ФОЛЬКЛОРИСТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 821.161.2.09:801.81:398

*О. Черненко, вчений секретар,
Національний музей Тараса Шевченка*

СТУДІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НАД УКРАЇНСЬКИМИ ДУМАМИ

У даному дослідженні аналізуються погляди і принципи Тараса Шевченка, якими він керувався у спостереженнях над народною творчістю, зокрема думовим епосом. Матеріалом статті є публіцистичні, епістолярні та прозові твори Тараса Шевченка.

Ключові слова: епос, дума, спостереження.

Специфіка сприйняття Тарасом Шевченком думової традиції зумовлена його поглядами на фольклор як митця, збирача фольклору та популяризатора. Слід відзначити, що в дитинстві Т. Шевченко чув перекази діда про Гайдамаччину, вірогідно, що він був очевидцем виконання дум. С. Росовецький вважає, що "не можна назвати цей перший, часів дитинства, етап виключно пасивним, адже саме тоді, шляхом багаторазового прослухування улюблених пісень, було закладено основи репертуару Шевченка-співака" [6, 131]. Отже, Т. Шевченка можна вважати носієм української усної традиції, але через недовге перебування в автентичному середовищі його сприйняття епосу все ж таки відрізнялося від того, як цей самий епос сприймала більшість реципієнтів.

Принципи, якими керувався Т. Шевченко у спостереженнях над народною творчістю, відображені в передмові до другого, нездійсненого видання "Кобзаря" (1847). У ній він говорить: *"Прочитали собі по складах "Енеїду" та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е, ні, братіки, прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони співають <...> як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать..."* [11, 375]. Можна припустити, що Т. Шевченко згадує тут думи хронологічно найдавнішого періоду – думи про героїчну боротьбу українського народу проти турецько-татарських загарбників та про турецьку неволю (14–15 ст. – рання козацька доба) і думи про героїчну боротьбу українського народу проти національного поневолення (16 – поч. 17 ст. – доба Хмельниччини і Гетьманщини). Можливо, він цілком випадково не згадав тут про третій тематичний пласт думового епосу – соціально-побутові думи (кін. 17 ст. – період Руїни, політичного занепаду) [70, 266].

У повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" Т. Шевченко викладає свої роздуми про думи та перераховує деякі з відомих йому: *"Недавно кто-то печатно сравнил наши, т. е. малороссийские думы с рапсодиями хиосского слепца, праотца эпической поэзии. А я смеялся такому высокомерному сравнению, а теперь, как разобрал да разжевал, так и чувствую, что сравнитель прав, и, с своей стороны, я готов даже увеличить его сравнения. Я читал – разумеется, в переводе, Гнедича – вычитал, что у Гомера ничего нет похожего на наши исторические думы-эпопеи, как например дума "Иван Коновченко", "Савва Чалый", "Алексей, попович пирятинский", или "Побег трех братьев из Азова", или "Самойло Кишка", или, или – да их не перечтешь. И все они так возвышенно-просты и прекрасны..."* [12, 238]. Т. Шевченко відзначив тут думи про боротьбу з турецько-татарськими загарбниками, а думи часів Хмельниччини та соціально-побутового змісту не називає. Для порівняння подивимося, як розумів специфіку думового епосу М. Гоголь. У статті "О малороссийских песнях" (1833), де він виклав свій погляд на історичні пісні та думи, М. Гоголь насправді аналізує два роди думового епосу. Для дослідників дум саме це є найцікавішим у даній розвідці, бо М. Гоголь здійснює спробу класифікації: в одних піснях – козак *"впертий, неухильний, він поспішає в степи, до вольниці, до товариства"*. І уточнює, що саме змальовано у цих думах: *"Блищитъ Чорне море; увесь чудовий безмежний степ від Тамана до Дуная – дикий океан квіттів, ворухиться від одного подиху вітру..."* [1, 61] (переклад наш. – О. Ч.). Тобто М. Гоголь має на увазі думи періоду боротьби з турецько-татарськими загарбниками та польськими завойовниками.

На думку М. Гоголя, другий пісенний пласт *"зображує іншу половину народного життя: де розкидані риси домашнього побуту: скрізь в усьому повна протилежність"*. М. Гоголь розрізняє два тематичні роди в пісенних текстах: *"з одного боку козаки, військове, похідне і суворе життя – з іншого, навпаки, один жіночий світ, ніжний, журливий, наповнений коханням"* [1, 62] (переклад наш. – О. Ч.).

Таким чином, Т. Шевченко особливо відзначав невірницькі думи, сповнені тугою і щемом за батьківщиною, а М. Гоголь у своїй статті протиставляє думи героїчного змісту і соціально-побутові, не згадуючи про думи невірницького циклу.

Варто наголосити, що як визначальну рису українських пісень та дум, Т. Шевченко постійно відзначав їхній сумний настрій, написавши в "Прогулке с удовольствием и не без морали": *"Не напрасно грустны и унылы ваши песни, задумчивые земляки мои. Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя"* [12, 262].

В автобіографії поет згадує, як він на службі козачком у поміщика свого Енгельгарда наспівував *"чуть слышным голосом гайдамацкие*

унылые песни". На думку, С. Росовецького, "таке наслідування є вже моментом інтерпретації, а емоційну спрямованість її видає означення "унылые"" [6, 131].

Отже, як домінують української пісенної та героїчної народної творчості Т. Шевченко відзначав мотиви туги та неволі, що найбільше притаманні думам невідьницького циклу.

Захоплення думами невідьницького циклу позначилося і на виборі текстів дум для "Букваря Южнорусского", де Т. Шевченко виступив як популяризатор думового епосу, опублікувавши два думові тексти. Саме це видання засвідчило ставлення Т. Шевченка до фольклору як митця, збирача і як педагога. Випущений окремою книжкою на початку січня 1861 р. у Петербурзі на кошти Т. Шевченка тиражем 10 000 примірників, "Буквар Южнорусский" був першим у серії задуманих поетом навчальних посібників, яку він не встиг здійснити.

Цікаво, з яких джерел були взяті ці тексти Т. Шевченком, адже це відображає його діяльність вже як фольклориста. Підставою розглядати Т. Шевченка як фольклориста є його власні спогади: приміром, у повісті "Близнецы" він розповідає про себе вустами свого героя – знавця української народної пісні: *"Я, как собиратель народных песен, много записал... вариантов и самих песен, нигде мною прежде не слышанных"* [12, 24].

Так, "Думу про Марусю попівну Богуславку", опубліковану в "Букварі Южнорусскому", взято зі збірника "Записки о Южной Руси" (СПб., 1856. – С. 210–214), де вона має заголовок "Дума о Марусе Богуславке". Загалом дума відома у "12-х варіантах (у тому числі – три уривки і два тексти, записані від одного співця). Час записів – з 50-х років минулого століття до 30-х років ХХ ст., більша частина їх зроблена на Полтавщині, в районах Богодухова, Зінькова, Кобеляк, Миргорода, але відомий і уривок з Волині" [5, 130].

Думу, що записав П. Куліш, а потім використав і Т. Шевченко, занотував М. Неговський від кобзаря Ригоренка на Харківщині в першій половині 50-х років ХІХ ст. у селі Красний Кут Богодухівського повіту на Харківщині.

Т. Шевченко згадує цю думу в повістях "Музыкант" і "Прогулка с удовольствием и не без морали". У першій повісті кріпосний музикант Тарас Федорович розповідає, як у дитинстві сиротою прибився до кобзаря "вожаком". Він пригадує, що йому подобався цей співець: *"А в особенности мне нравилось, когда он сам для себя, медленно перебирая струны бандуры, тихонько напевал: "На мори сыньому, на камени билому / Ясный сокол квылить-проквыляе..." Что-то необыкновенное представлялось моему детскому воображению в звуках и словах этой унылой песни"*. Наведені рядки становлять початок "Думи про Олексія Поповича", а також думи "Буря на Чорному морі", але "багато дослідників вважають її тільки окремою редакцією цього твору" [5, 33]

У повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" оповідач засинає й бачить у сні бурю на морі. *"В густой и тихой октаве бури мне слышалась грустно-заунывная мелодия нашей народной думы, "Думы об Алексее, пирятинском поповиче"*. Далі наводиться початок думи, де до тих двох рядків, що наведені в повісті "Музыкант", додано ще два. Цей фрагмент не має помітних аналогій із записами, надрукованими до часу праці Т. Шевченка над повістями; скоріше за все, він пригадав з пам'яті почуте колись у живому виконанні [6, 17].

Початок думи про Олексія Поповича розповідач обирає за епіграф до *"своей будущей поэмы"*. Таким чином, у Шевченкових повістях ця дума виступає як високої естетичної цінності синтетичне явище вітчизняного фольклору, котре впливає на становлення нової культури українського народу. Гра і реcitaція її початку сліпим кобзарем для себе, для задоволення власних естетичних потреб, пробуджує у головного героя повісті "Музыкант", талановитого музики з народу, перші ще неусвідомлені прояви почуття прекрасного, а спомин про виконання цієї думи кристалізує в художника і поета, розповідача повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали", задум написати поему в душі українських народних дум [6, 17].

Дума "Олексій Попович" "одна з найскладніших за генезою та подальшою еволюцією і належить до чи не найдавніших українських дум". За даними М. Плісецького, дума "відома в 27 записах (чотири опублікував Б. Кирдан). Найстаріший запис В. Ломиковського – близько 1805 р. ("Повести малороссийские", опубл. П. Житецький), найпізніший – 1930 р. Дума була поширена у відносно великому ареалі: на Харківщині, Полтавщині, рідше траплялась на Чернігівщині" [5, 154].

У записі 1805 р., що є найдавнішим записом цієї думи, кошовий наказує відрубати у грішника "з правої руки пальця-мізинця" та кинути в Чорне море. У пізніших записах цієї деталі вже немає, бо досить і щирого каяття, щоб сталося "велике диво" – море заспокоїлося, а хвиля "усіх козаків до острова / Живцем прибивала".

Щодо питання про походження тексту Шевченкової публікації думи "Олексій Попович", то Н. Вишневська та В. Бородін припускають, що текст її, можливо, взято зі збірки М. Максимовича "Сборник украинских песен" (Київ, 1849. – С. 49–52), де вона має заголовок "Черноморская буря". Дума записана М. Максимовичем у 30-х роках ХІХ ст. в Полтавській губернії [9, 439].

Але Т. Шевченко і в "Букварі южнорусскому" не зміг втриматися від невеличкої переробки. У Шевченковому варіанті море скрізь назване "синім", а у варіанті М. Максимовича воно "чорне". В усьому іншому тексті абсолютно збігаються. Цей факт видається цікавим, адже в усіх відомих варіантах цієї думи море назване Чорним (окрім

варіанта М. Максимовича) і позначає воно саме Чорне море як географічну одиницю.

З приводу епітета К. Грушевська зазначає, що варіант М. Максимовича "був передрукований в "Домашній науці" Шейковського... (Київ, 1861) під заголовком "Дума про пирятинського поповича Олексія" в цьому передруку Чорне море всюди названо "синім" [7, 77]. Це єдина згадка про друкований текст думи, яку опублікував Т. Шевченко. Та напевно чи Т. Шевченко скористався цим виданням, оскільки "Буквар" вийшов друком уже в січні 1861 р. в Петербурзі.

З огляду на те, що "Думу про Марусю попівну Богуславку" було взято з писемного джерела ("Записки о Южной Руси" П. Куліша), то нелогічним було б припускати, що думу про "Олексія Поповича" Т. Шевченко процитував з усного тексту.

Проте надрукований Т. Шевченком текст не є варіантом К. Шейковського, адже вже у згадуваній повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" уривок із цієї думи процитований у тому ж варіанті, і море вжито з означенням "синє". Отже, цей варіант був відомий Т. Шевченкові раніше, ніж було здійснене видання К. Шейковського. Можливо, письменник цитував у "Прогулці..." саме той текст, який надрукував у "Букварі", інших варіантів цієї думи Т. Шевченко не цитував.

Найімовірніше, що Т. Шевченко скористався добре знайомою йому збіркою Максимовича 1849 р. Але, як зазначала К. Грушевська, цей текст дуже багато передруковувався, і не виключено, що в одному з таких передруків Т. Шевченко міг побачити цей варіант думи.

Чи міг він свідомо замінити словосполучення "чорне море" на "синє море"? Доведений факт, що "навіть коли Шевченко наслідував фольклорні зразки, як у "Думках" 1838, то використовував якісь елементи жанрової специфіки або поетики народної пісні для створення принципово іншого, авторського літературного твору" [5, 10]. Отже, відкидати припущення щодо внесення змін до тексту думи самим Т. Шевченком не можна.

Також показовим є те, що митець у жодному своєму поетичному творі не вживав епітет "чорне" щодо моря [3]. Загалом в усьому масиві поетичних творів Т. Шевченка немає словосполучення "чорне море", і це безперечно свідчить про те, що автор цілком свідомо надавав перевагу вживанню сталого словосполучення "синє море", тоді як в українських народних думках "Чорне море" вживалося надзвичайно широко.

Т. Шевченко зображає море синім, звичайно, не випадково. "Синє море" в українському фольклорі – це стале місце, яке походить із давнини і є спільним образом для усіх слов'ян. Воно відображає давню символіку, і тому Т. Шевченко вживав це словосполучення у своїх творах, хоча у варіантах думи "Олексій

Попович", наведених К. Грушевською, вжито словосполучення "Чорне море" (адже іншим морем козаки просто і не плавали).

Отже, Т. Шевченко не лише активно використовував ремінісценції з дум, творчо опрацюював думову поетику, а ще й здійснював інтерпретацію думового епосу. Як письменник і збирач фольклору Т. Шевченко приділяв особливу увагу думам невідомого циклу, підкреслюючи красу і особливість цих творів.

1. *Гоголь Н. В.* О малороссийских песнях // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: [В 14 т.] / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – Т. 8. Статьи. – [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 90–97. 2. *Колесса Ф.* Про генезу українських народніх дум: (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосень). – Львів, 1921. – 144 с. 3. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка / Ред. і упорядк. О. Ільницького і Ю. Гавриша. – New York, 2001. – Т. 1–4. 4. *Перетц В.* Українські думи в новому виданні К. М. Грушевської // Етнографічний вісник. – Кн. 7. (Окрем. віддрук). – 60 с. 5. *Плісецький М.* Українські народні думи. Сюжети і образи. – К.: Кобза, 1994. – 364 с. 6. *Росовецький С. К.* Тарас Шевченко і фольклор: монографія / С. К. Росовецький. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2011. – 415 с. 7. Українські народні думи / Изд. подгот. Б. П. Кирдан. – М., 1972. – С. 258. 8. Українські народні думи. Тексти і вступ К. Грушевської. – Т. I. – К., 1927. – ССХХ, 176 с. 9. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У Х т. – Т. IV. – К., 1949. – 474 с. 10. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У Х т. – Т. I. – К., 1949. – 601 с. 11. *Шевченко Т. Г.* Буквар південноруський 1861 року: Для мол. та серед. шк. віку / Упоряд. М. М. Ілляша; вступ. слово О. Т. Гончара; післямова В. М. Яцюка. – К., 1991. – 63 с. 12. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 2003. – Т. 5. – 495 с.

Надійшла до редколегії 16.05.13

Черненко О.

Студии Тараса Шевченко над украинскими думами

В статье рассматриваются взгляды и принципы, которыми руководствовался Тарас Шевченко в своих наблюдениях, посвященных народному творчеству, в особенности думовому эпосу. Материалом исследования являются публицистические, эпистолярные произведения и художественная проза Тараса Шевченко.

Ключевые слова: эпос, дума, наблюдения.

Chernenko O.

Studies of Taras Shevchenko on Ukrainian Dumas

The article presents the analysis of Taras Shevchenko's vision and principles underlying his observations devoted to folklore and especially its дума epos. The research is based on Taras Shevchenko's publicist and epistolary works as well as his prose.

Key words: epos, дума, observations.